

Олександр Салтан

ШТРИХИ БІОГРАФІЇ СТЕПАНА СОСНОВОГО – ПЕРШОГО УКРАЇНСЬКОГО ДОСЛІДНИКА ПОДІЙ ГОЛОДОМОРУ 1932–1933 рр.

DOI: 10.5281/zenodo.6768315

© О. Салтан, 2022. CC BY 4.0

З-поміж великої кількості дослідників Голодомору 1932–1933 рр. особливе місце посідає постать Степана Миколайовича Соснового, біографія якого стала відома широкому загалу завдяки результатам багаторічного дослідження автора цієї статті. **Мета роботи.** Шляхом комплексного вивчення та аналізу великого масиву історичних джерел дослідити життєвий шлях та суспільно-політичну діяльність харківського економіста Степана Соснового, який першим застосував науковий підхід у вивченні подій Голодомору 1932–1933 рр. **Методологія** дослідження визначається підбором та оптимальним поєднанням низки методів, зокрема: біографічного, хронологічного, предметно-логічного, аналітичного тощо. **Новизна роботи** полягає в тому, що вперше у вітчизняній історичній науці окреслено життєвий шлях С. Соснового, якого сучасні історики й демографи відносять до перших апологетів у вивченні геноциду українського селянства часів сталінської колективізації. **Висновки.** Біографія С. Соснового сповнена драматичних епізодів, у вирі яких йому вдалося змінювати професії, пристосовуватися до мінливості історичних подій та просто виживати. Життя дослідника можна поділити на три етапи: довоєнний, окупаційний і повоєнний. Перший етап характеризується продуктивною науково-творчою активністю, що була перервана після гучного звільнення вченого з Харківського Землевпорядного Інституту. Ймовірно саме тоді змінився і його світогляд та ставлення до радянської влади. Проявом прихованих антирадянських позицій стала його фрагментарна, але яскрава науково-аналітична діяльність у роки нацистської окупації Харкова. Саме в цей період у газеті «Нова Україна» було опубліковано статті, у яких автор піддав нищівній критиці сталінську аграрну революцію в Україні, що, врешті-решт, призвела до трагічних подій Голодомору. Третій – повоєнний етап життя – включає підперіоди: до і після арешту. Слід зазначити, що після відбуття покарання й амністії С. Сосновий став геть іншою людиною, яка вже ніколи не критикувала радянську систему. Незважаючи на фундаментальність цього дослідження, біографія Степана Соснового містить низку білих плям, наявність яких відкриває для істориків нові напрямки вивчення його життєвого шляху.

Ключові слова: агроном-економіст, Голодомор, демографічні втрати, карна справа, німецька окупація.

Восьмого листопада 1942 р. в щоденній харківській окупаційній газеті «Нова Україна» було надруковано статтю агронома-економіста С. Соснового «Правда про голод на Україні в 1932–1933 роках». Ця публікація узагальнювала всі попередні й подальші статті автора, який піддав жорсткій системній критиці політику радянської влади на селі під час колективізації. Недовзі статтю передрукували деякі періодичні видання піднімецької України. І хоча стаття С. Соснового на той час не мала широкого резонансу, у майбутньому їй судилося стати першим систематизованим науково-статистичним дослідженням подій Голодомору 1932–1933 рр. Доволі простий науково-публіцистичний стиль написання, використання формули складних відсотків в обрахуванні ймовірної кількості жертв Голодомору (які, за розрахунками автора, сягали 4,8 млн. осіб), дозволили українським вченим впродовж др. пол. ХХ ст. сформулювати загальну уяву про характер та масштаби цього штучного геноциду українського селянства. Водночас про життя **Степана Миколайовича Соснового** до березня 2018 р. як українські, так і зарубіжні вчені не мали жодного уявлення. З огляду на те, що автор надрукованих у газеті «Нова Україна» статей жив і працював в окупованому німцями Харкові, обіймав посаду агронома-економіста, вітчизняні науковці вважали, що С.М. Сосновий – це голова Статистичного відділу Харківської міської управи професор **Тимофій Сосновий (1898–1983)**¹. У процесі довготривалого пошуку в Державному архіві Харківської області (далі ДАХО) нами були знайдені документи, які дозволили ідентифікувати Степана Соснового й використати отриману інформацію для написання біографії цієї донедавна практично невідомої і харизматичної особи². Так, у

¹ Скоробогатов А. Харків у часи німецької окупації 1941–1943. Харків: Прапор, 2006. С. 144.

² Державний архів Харківської області (далі – ДАХО). Ф. Р-2982. Оп. 2. Спр. 5.; ДАХО Ф. Р-2982. Оп. 4. Спр. 85. 132 арк.

списках співробітників Харківської Обласної Земельної управи (далі ХОЗУ, Облзем) за 1942 р. виявлено Степана Соснового, який серед реєстру працівників записаний як голова Економіко-статистичного відділу, що мешкав за адресою пров. Каплунівський, 6/2³. Дані грудневого перепису 1941 р. повідомляли, що: Сосновий Степан Миколайович, українець, народився 23 березня 1896 р. в с. Роджественське Запорізької обл. У 1919 р. переїхав до Харкова, де до 1922 р. мешкав за адресою вул. Чернишевська, 33. У 1922 р. переселився в інше місце й був прописаний за адресою: пров. Каплунівський, 16, кв. 2. За професією – агроном. Останнє місце роботи напередодні війни – контора «Союзросткаучук»⁴.

Опрацювання архівних справ фонду ХОЗУ відкрило можливість з'ясувати функціональні обов'язки Степана Соснового. Цікаво, що з 1941 по 1943 рр. Степан Миколайович був першим і майже незмінним головою Економіко-статистичного відділу ХОЗУ⁵. Отже, з моменту створення ХОЗУ Степан Сосновий стає керівником цілого відділу. Такий ступінь довіри був не випадковим, адже С. Сосновий мав солідний досвід роботи в галузі радянської економіки та організації сільського господарства. Серед оновлених списків співробітників Економіко-статистичного відділу ХОЗУ, який відновив свою роботу після повторного захоплення Вермахтом Харкова у березні 1943 р., прізвище Степана Соснового зникає⁶. Факт виходу в газеті «Нова Україна» від 24 січня 1943 р. останньої статті С. Соснового та відсутність його прізвища серед співробітників Облзему, ніби підтверджували версію «просвітянина» **Дмитра Солов'я (1888–1966)**, що Сосновий загинув у Харкові, орієнтовно навесні 1943 р.⁷ Таким чином, газетні публікації агронома-економіста С. Соснового та матеріали ДАХО формували лише загальну уяву про діяльність цієї людини, слід якої, як нам здавалося, губився навесні 1943 р.

Цікаво, що постать Степана Соснового не згадував жоден із представників так званої харківської культурної міграції часів Другої світової війни⁸. Інформація про цю особу відсутня й у стенограмах допиту пересічних харків'ян, що пережили окупацію⁹. Тому не дивно, що саме карні справи колишніх функціонерів різних установ Харкова, котрі працювали на німців, стали чи не єдино можливим інформаційним каналом пошуку інформації про цю людину.

Водночас агроном С. Сосновий (ймовірно, завдяки статтям у «Новій Україні») потрапив у поле зору радянської контррозвідки. Так, у спецдонесенні Наркома держбезпеки УРСР **Сергія Савченка (1904–1966)** від 24 травня 1943 р., серед інших «пособників фашистів», агентами більшовицьких спецслужб названі «активними членами харківської «Просвіти»» «Петро Ковалівський» та «агроном Сосновий»¹⁰.

Цікаво, що **Петро Григорович Ковалівський (1865 – зима 1942/1943)** був одним із найближчих спільників **Володимира Доленка (1889–1971)** – лідера націонал-патріотичного табору, що об'єднав місцеву гуманітарну інтелігенцію під час окупації Харкова. Власне сам В. Доленко вважався «сірим кардиналом», навколо якого в 1941–1943 рр. у Харкові вирувало громадсько-політичне життя. Тому цілком закономірно, що прізвище П. Ковалівського фігурує у вищезгаданому спецдонесенні Наркома держбезпеки УРСР. І якщо Петро Ковалівський дійсно був присутній на установчих зборах «Просвіти», то членство Степана Соснового ми піддаємо сумніву. Адже перегляд ні перших, ні останніх списків цієї організації, які є у фондах ДАХО, цей факт не підтверджує¹¹.

Новий імпульс наукового розслідування життєдіяльності Степана Соснового з'явився завдяки опрацюванню карних справ харківських колаборантів/лоялістів, які зберігаються в Харківському обласному архіві СБУ. Як відомо, низку осіб, які співпрацювали з німецькими окупантами, а після завершення війни залишилися на теренах СРСР, у різні роки було арештовано співробітниками радянських спецслужб. Серед розмаїття персоналій, засуджених радянською владою, особливу увагу заслуговують особові справи: керівника освітнього відділу ХМУ **Петра Дриги (1883–?)**, начальника Богодухівської окружної земуправи **Дмитра Нікітенка (1897–1958)**, директора харківського Центру радіопробанди **Івана Севостьянова (1899–1944)**¹². Деякі з них були свідками діяльності Тимо-

³ ДАХО. Ф. Р–2982. Оп. 2. Спр. 5. Арк. 12.

⁴ ДАХО. Ф. Р–2982. Оп. 4. Спр. 85. Арк. 127.

⁵ ДАХО. Ф. Р–2985. Оп. 1. Спр. 1. 36 арк.

⁶ ДАХО. Ф. Р–2985. Оп. 1. Спр. 1. 36 арк.

⁷ Соловей Д. Сказати правду: три праці про голодомор 1932–1933 рр. Київ–Полтава, 2005.

⁸ Долина П. Організована голодова катастрофа на Україні. *Сучасність*. 1968. Ч. 9 (93). С. 54–72; Соловей Д. Сказати правду...; Соловей О.Д. У Просвіті і навколо. *Український засів*. Ч. 1 (5). Харків, грудень 1992 – січень 1993. С. 36–47; Шевельов Ю. (Юрій Шерех). Я – мене – мені... (і довокруги): Спогади. 1. В Україні. Харків: Вид. О. Савчук, 2017. 728 с.

⁹ ДАХО. Ф. П–2. Оп. 31. Спр. 17. 143 арк.

¹⁰ Сергійчук В. Український здвиг: У 5 т. Київ: Укр. Вид. Спілка, 2005. Т. 5. Наддніпрянщина. 1941–1955. 833 с.

¹¹ ДАХО. Ф. Р–3187. Оп. 1. Спр. 2. 7 арк.

¹² Архів Харківського обласного управління СБУ (далі – АХОУСБУ). Спр. 018987. 156 арк.; АХОУСБУ. Спр. 027952. 187 арк.; АХОУСБУ. Спр. 033708. 139 арк.

фія та Степана Соснових, прізвища яких фігурують у переліку німецьких агентів, яких радянські спецслужби визнали як активних членів ОУН та «пособників фашистів». У цьому контексті особливу цінність має карна справа Дмитра Нікітенка, заарештованого УКДБ УРСР 28 червня 1944 р.¹³ Під час допиту 3–4 липня 1944 р. Д. Нікітенко стверджував, що Степан Сосновий був членом ОУН(м). Про нього він повідомив наступне: «Сосновий Степан Николаевич до войны работал главным агрономом в тресте по каучуконосам, в период оккупации заведовал эконом-статистическим Отделом Обл. Зем. Управы. Зимой 1942 года ездил в Германию. Эвакуировался с немцами и работал агрономом при Райземуправе в Ново. Бугском районе, Николаевской области, где проживает в настоящее время – не знаю»¹⁴.

Саме Нікітенко наголошував на причетності Степана Соснового до співпраці з ОУН: «Светличный в апреле или мае 1942 года говорил мне, что он давал Сосновому устав ОУНовский, что делалось в тех случаях, когда человек готовится к вовлечению в ОУН»¹⁵.

Під час допиту 5 липня 1944 р. Нікітенко описав посягати в члени ОУН, яка відбулася у театрі ім. Т. Шевченка орієнтовно в кінці грудня 1941 – на початку 1942 рр. Серед 12 людей, що були присутні на зборах, Нікітенко виділив агрономів: «Я, Черепаха, Сосновий, Світличний та агроном-інспектор Бюро держлідприємств»¹⁶. Прізвища останнього він не запам'ятав. Семеро інших – це працівники райбургомістратів Харкова. Організатором зборів був секретар Харківської міськуправи (інфільтрований до лав харківських націоналістів таємний агент НКВС) **Кіндрат Полуведько (1895–1942)**, арештований і розстріляний німцями в лютому 1942 р. Однак під час тих зборів до присяги справа не дійшла: присутніх щось налякало. На допиті Дмитро Нікітенко повідомив радянські слідчі органи про два візити Степана Соснового до Німеччини. Перший відбувся взимку 1942 р., другий – у червні–липні 1943 р. Під час другої поїздки, організованої ВІКДО, С. Сосновий був одним із 20 членів делегації агрономів Харківщини. Напередодні від'їзду Сосновий нібито розказав Нікітенку, що має таємне доручення від В. Доленка. Виконуючи роль зв'язкового, С. Сосновий у Берліні повинен був встановити контакт із проводом ОУН, що координував дії українських націоналістів на теренах Німеччини¹⁷. Однак, чи виконав Сосновий цей задум – дотепер невідомо, адже саме тоді німецькі спецслужби розпочали полювання на закордонні референтури ОУН. Це ускладнювало підпільну роботу, а місію Степана Миколайовича робило майже нездійсненною.

Степан Сосновий – студент Харківського інституту сільського господарства та лісоводства. Світлина зі студентського квитка, виданого 20 серпня 1922 р.

Цілковито ймовірно, що саме під час «шевченківських» зборів ОУН у Харкові, С. Сосновий потрапив у поле зору німецьких та радянських спецслужб, а його подальше життя значною мірою залежало від їх прихильності до нього. Між тим постановою слідчого МДБ старшого лейтенанта Власова (який вів справу Нікітенка) від 23 жовтня 1944 р., окремі матеріали справи, де фігурують прізвища приналежних до участі в націоналістичній організації міста Харкова В. Доленка, В. Світличного, К. Полуведька, Б. Коника, Я. Кравчука, Вітязя, Ветухова, С.М. Соснового та ін., було виділено в окреме провадження¹⁸. Агроном Сосновий С.М. у списку зазначений під № 16, як один із ОУНівців. На них прокуратурою та слідчими Харківського вищого суду були складені окремі запити до спецвідділу МВС СРСР. Під час опрацювання справи Нікітенка в липні 2018 р. було виявлено свідчення та запит на пошук, а головне – наявність оглядової довідки від 28 жовтня 1958 р., що дозволила віднайти карну справу № 022649 Соснового Степана Миколайовича, яка зберігається в ГДА СБУ Одеської обл.¹⁹

Ретельне вивчення матеріалів справи С. Соснового дозволило заповнити велику кількість про-

¹³ АХОУСБУ. Спр. 027952. 187 арк.

¹⁴ Там само. Арк. 42.

¹⁵ Там само. Арк. 42.

¹⁶ Там само. Арк. 57–58.

¹⁷ Там само. Арк. 74 зв.

¹⁸ АХОУСБУ. Спр. 027952. Арк. 177–178.

¹⁹ Там само. Арк. 312.

галин у його біографії, окресливши загальні параметри життєвого шляху цієї людини. Хронологія життя Степана Соснового відтворена в запитаннях біографічного характеру, які ставили слідчі під час низки допитів, а також у автобіографії, написаній Степаном Миколайовичем 6 січня 1950 р.²⁰ Завдяки матеріалам карної справи науковий світ отримав можливість побачити світліни першого вітчизняного дослідника Голодомору. Певної кореляції потребувала й інформація про місце його народження. Як виявилось: Сосновий Степан Миколайович народився в середняцькій селянській родині у с. Різдвянське Новотроїцької волості Дніпровського повіту Херсонської губернії. Нині – смт. Сиваське Новотроїцького р-ну Херсонської обл. У 1904 р. помер його батько, а в 1905 р. – мати, тому Степан, разом з братом Тимофієм, рано залишилися сиротами. На початку 1910 р. опікуни віддали Степана в Лук'янівську нижчу сільгоспшколу поблизу м. Каховки, куди приймали дітей-сиріт Дніпровського повіту. У сільгоспшколі хлопчик провчився до серпня 1913 р. Закінчивши три класи, у вересні 1913 р. вступив у Харківське середнє сільськогосподарське училище поблизу слободи Дергачі Харківської губернії, де завершив навчання наприкінці 1918 р., отримавши звання агронома. Восени 1919 р. Степан став студентом Харківського сільськогосподарського інституту, у якому навчався на громадсько-агрономічному відділенні. Закінчивши сільгоспінститут у серпні 1923 р., Сосновий набув кваліфікації агронома-організатора.

Паралельно навчанню, з 7 лютого 1919 р. по лютий 1923 р. Степан Сосновий працював у відділі організації Вукоопспілки: спочатку в якості практиканта, а потім агронома-організатора. Від 1 березня 1921 р. по 15 березня 1925 р. Степан Миколайович обіймав посаду агронома-організатора у відділі організації господарства Наркомзему УСРР, при цьому будучи безпартійним.

Цікаво, що прізвище Соснового було надруковане в адресно-довідковій книзі «Весь Харьков» за 1925 р. Упорядники довідника згрупували частину мешканців Харкова за професійним статусом. Степан Сосновий, попри молодий вік і відсутність персонального телефону, належав до когорти столичних агрономів, прізвища й адреси яких представлені в алфавітному порядку в кількості 65 осіб²¹.

Упродовж 1920-х рр. Степан Миколайович написав декілька статистичних статей, у яких досліджував аспекти оренди землі в Україні за часів НЕПу, оптимальної організації польових робіт тощо²².

Від 1 лютого 1925 р. по 30 жовтня 1929 р. працював старшим інспектором сільськогосподарської секції Народного комісаріату Робітничо-селянської інспекції (НК РСІ) України, а з 1926 по 1928 рр. був аспірантом Харківського сільськогосподарського інституту при кафедрі економіки та організації сільського господарства. Навчання в аспірантурі дозволило Сосновому займатися науковою діяльністю під керівництвом завідувача кафедрою академіка **Володимира Левитського (1854–1939)** і виступити в ролі співавтора колективної монографії «Очерки по технике крестьянского полеводства на Украине в 1924–1925 году».

Від грудня 1929 по 31 січня 1932 рр. С. Сосновий був науковим співробітником відділу організації при Українському науково-дослідному інституті економіки і організації господарства. Одночасно Степан Миколайович суміщав свої функції з посадою професора Харківського геодезичного і землепорядного інституту (ХГЗІ).

Аналіз документів вищезгаданої установи дозволив з'ясувати цікаві подробиці довоєнної біографії С. Соснового, які містяться у його особовій справі²³. Формально, з 1 жовтня 1930 р. Степана Соснового було зараховано на штатну посаду професора кафедри організації сільського господарства ХГЗІ.

Степан Сосновий – викладач Харківського сільськогосподарського інституту ім. Х.Г. Раковського
Травень 1929 р.

²⁰ Архів Одеського обласного управління СБУ (далі – АООУСБУ). Спр. 022649. 135 арк.

²¹ Весь Харьков на 1925 г.: справочная книга: 2-й год издания. Харьков: Коммунист, 1925. С. 311–312.

²² Сосновий С. Аренда земли на Украине в 1923–1926 гг.: (по мат. НК РКИ и ЦСУ). *На аграрном фронте*. 1927. № 8/9. С. 213; Його ж. Диференціація як до типу соціальних взаємин. *Диференціація селянських господарств на Україні*. Харків, 1927. С. 106.

²³ ДАХО. Ф. Р–5645. Оп. 1. Спр. 60. 3 арк.

У заяві Сосновий повідомив домашню адресу: пров. Каплунівський, 18, кв. 2, яка співпадає з автентичними даними, надрукованими в адресно-довідковій книзі мешканців Харкова за 1925 р.²⁴

Паралельно з ХГЗІ Степан Миколайович працював сумісником в Українському Науково-дослідному інституті організації соціалістичного виробництва (НДІОСБ) на посаді завідувача плановим відділом.

У 1927/1928, 1928/1929 і 1929/1930 навчальних роках викладав у Харківському Сільськогосподарському інституті (ХСІ), підробляючи лектором на різних курсах організації сільського господарства. Цікаво, що саме у ХСІ з початку 1930/1931 н.р. Степана Миколайовича (який на той момент ще не захистив дисертацію) призначили на посаду професора кафедри організації сільського господарства²⁵.

Матеріали особової справи С. Соснового містять автобіографію працівника, а також перелік 7 наукових статей, послужний список та низку анкетних даних штатного співробітника установи.

У ХЗІ Сосновий пропрацював трохи більше року. Тоді в цьому навчальному закладі панувала доволі специфічна атмосфера. Педагогічний реєстр ХЗІ в основному був пантеоном безпартійних викладачів-сумісників. Тому не дивно, що за усіма співробітниками та студентами здійснювався адміністративний контроль і таємний нагляд. Один із таких друкованих звітів, поданих на ім'я тов. Корнеєва та Машкіна, в якому проаналізовано ідеологічний стан інституту, зберігся у фондах ДАХО. Його автор – так званий «сексот» – був аморальною і малоосвіченою персоною. Він розділив усіх викладачів ХЗІ на 4 категорії: ворожі, ненадійні, радянські та аполітичні або «болота». Варто наголосити, що Степан Сосновий належав до останньої. Категорію «болота» інсайдер радянських спецслужб характеризував так: «... хоч багато з них і досить часто підтримують і головним чином мовчки – голосуванням пропозиції які вносять на зборах, упредметових (Тут і далі, друкарські та філологічні помилки – допущені автором звіту. Так у документі – *Авт.*) комісіях на засіданнях то що викладачі з групи ворожих /1-а група/. Але активно негативно позитивно ці викладачі себе не виявили в тому їх майбутне, як болота, буде залежить від того хто їх за собою поведе далі. Що до цього то ми маємо лише те досягнення, що підтримки з боку цього болота пропозиції ворожих про тягом цього року безперечно зменшилась, але не ліквідовано зовсім»²⁶.

Попри те, що Степан Миколайович був штатним працівником вищевказаної установи, як свідчать матеріали Ф. Р-5645, він волів не проявляти зайвої ініціативи. Сосновий не належав до когорти активних громадських діячів вищевказаної установи. Він навіть не був членом партії. Втім, це не вберегло його від дострокового звільнення. Причина, на думку опонентів, полягала в нерозумінні проф. Сосновим «генеральної лінії партії в аграрному секторі економіки радянської України». Приводом до ідеолого-бюрократичного пресингу стосовно нього стали ідеологічні нотатки зі статті Вєскера й Шпайхлера, опублікованої 30 жовтня 1931 р. у всеукраїнській газеті «Комуніст»²⁷. Її автори несподівано розкритикували деякі положення першої редакції колективної монографії «Спеціалізація сільського господарства України (районування)», одним із співавторів якої був Степан Сосновий²⁸. Звинувачення Вєскера і Шпайхлера полягали в тому, що «викладач Сосновий видав книжку, в якій запевняє, що в Степовій частині України, де проведено СУЦІЛЬНУ КОЛЕКТИВІЗАЦІЮ, “нема вже клясової боротьби”»²⁹. До таких висновків вони прийшли, прочитавши один із абзаців розділу, написаного Степаном Миколайовичем, у якому було зазначено наступне: «Паралельно зі зростанням соціалістичного сектору в степу відбувалось скорочення куркульських господарств. Перехід же багатьох районів степу взимку 1930 року на суцільну колективізацію дозволив у цих районах зовсім ліквідувати куркуля, як клясу»³⁰.

І хоча на момент виходу статті Вєскера і Шпайхлера було надруковано другу (відкориговану й затверджену) редакцію праці, через рік – 30 жовтня 1931 р. – Сосновий був вимушений написати заяву на ім'я директора ХЗІ **Л. Каплана** з поясненням своєї науково-ідеологічної позиції стосовно цього питання. Беручи до уваги беззаперечність і логічність аргументації Степана Миколайовича, викладеної ним у зверненні, адміністративна ланка інституту мала адекватно зреагувати на цю ситуацію. Однак, згідно з усталеною радян-

²⁴ Вєсь Харьков на 1925 г. С. 311–312.

²⁵ ДАХО. Ф. Р-5645. Оп. 1. Спр. 60. Арк. 1.

²⁶ Там само. Арк. 18 зв.

²⁷ Вєскер Шпайхлер. Забезпечити партійним проводом усі ланки інституту *Комуніст*. 1931. 30 жовт. С. 2.

²⁸ Сосновий С. Райони спеціалізації сільського господарства України (Статистично-економічна характеристика). *Спеціалізація сільського господарства України (районування)*. Харків, 1930. 1-ше вид. С. 45–166.

²⁹ ДАХО. Ф. Р-5645. Оп. 3. Спр. 1 г. Арк. 23.

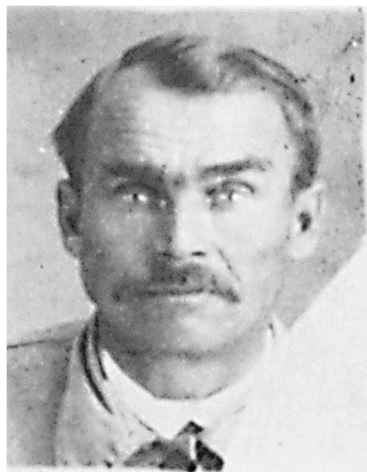
³⁰ Сосновий С. Райони спеціалізації... С. 96.

ською бюрократичною традицією, керівництво ХЗІ (не бажаючи надавати цій справі зайвого розголосу) вирішило пожертвувати одним зі своїх безпартійних – тобто позбавлених комуністичного імунітету – співробітників, піддавши його принизливому публічному остракізму. Для цього адміністрація інституту ініціювала проведення кафедрального засідання, яке відбулося на початку 1932 р. Одним із питань порядку денного було обговорення наукової праці «Матеріали з питання про спеціалізацію сільського господарства». Розділ під назвою «Райони спеціалізації», написаний С. Сосновим, зазнав нищівної критики. Під час дебатів із приводу концепції вищезгаданого розділу, колеги звинуватили Степана Миколайовича в «антимарксистських ухилах у питаннях методики встановлення районів спеціалізації» та «проштовхуванні антирадянських настроїв». Не витримавши тиску з боку керівництва інституту, вчений був змушений подати заяву про звільнення³¹. Він втратив роботу і статус педагога. Як результат: наукові дослідження для людини, яка «випала з системи», були позбавлені будь-якого сенсу. Так завершилась його викладацька діяльність, а наукову кар'єру молодому й талановитому вченому вибудувати так і не судилося. Після звільнення з ХЗІ, 15 лютого 1932 р. Степан Сосновий влаштувався агрономом-каучуководом в Каучукпромгосп № 6, Акімовського р-ну Запорізької обл., у якому пропрацював до 15 березня 1932 р.

Із квітня 1932 р. Сосновий обіймав посаду економіста-плановика в державному тресті «Укркаучуконос», де пропрацював до лютого 1934 р.

Цей етап його біографії вказує на те, що, працюючи в реальних умовах сільського господарства, Сосновий був очевидцем подій Голодомору в Україні. У роки окупації Харкова деякі знакові епізоди цієї події знайдуть відображення у його газетних статтях про колективізацію і голод 1932–1933 рр.

Після невеликої перерви в трудовій діяльності, з квітня по жовтень 1936 р., Степан Миколайович виконував обов'язки старшого агронома в Каучукпромгоспі № 16, Велико-Бурлуцького р-ну Харківської обл. Із 15 жовтня 1936 по 1 серпня 1939 рр. був головним агрономом Дніпровської контрактаційно-заготівельної контори «Союзросткаучук» в місті Дніпропетровську. Від 3 серпня 1939 до 30 жовтня 1941 рр. працював агрономом-сіменоводом, а потім – головним агрономом Харківсько-Полтавської Контрактаційно-заготівельної контори тресту «Союзросткаучук» в м. Харкові. Згідно з рішенням керівництва харківської філії тресту «Союзросткаучук», 30 вересня 1941 р. Соснового було делеговано на роботу до центрального апарату в Москві. Для офіційного оформлення на нову посаду йому чомусь потрібно було переїхати до міста Уфа – столицю Башкирії. Однак, зважаючи на хворобливий стан дружини, літньої німечкої тещі та двох малолітніх синів, Степан Миколайович їхати відмовився.

Степан Сосновий –
керівник Економіко-статистичного
відділу Харківської обласної
земельної управи
Світлина з карної справи
№ 022649

Як свідчать матеріали карної справи, саме період Другої світової війни став доленосним у біографії С. Соснового. Завдяки протекції старшого агронома земельного відділу Харківської міськуправи (ХМУ) Івана Василенка, 24 листопада 1941 р. Степан Миколайович влаштувався на роботу в Харківську Обласну Земельну Управу. В Облземі з 1 грудня 1941 по липень 1943 рр. Сосновий очолював економіко-статистичний відділ. Під час війни Степан Миколайович справді двічі їздив до Німеччини. Востаннє – у червні–липні 1943 р. в складі делегації 20 агрономів Харківщини, організованої ВІКДО, яка відвідала провінції Шверин і Магдебург, а також міста Дрезден та Берлін. У червні–липні 1942 р. Сосновий, співпрацюючи з «Просвітою», долучився до організації виставки «Україна у ярмі большевізму», відкритої у Харкові 1 листопада 1942 р. За свідченням самого Соснового, він добровільно передав організаторам статистичні відомості щодо подій колективізації та Голодомору 1932–1933 р. в Україні. При цьому матеріали були складені й обгрунтовані ним особисто. Ймовірно, що вчений був вражений масштабами антиселянської політики, організованої сталінським керівництвом у кінці 1920-х – на поч. 1930-х рр. А антирадянські настрої сформувались у його свідомості й під впливом репресій стосовно членів його родини, орієнтовно в 1932 р.³²

³¹ АООУСБУ. Спр. 022649. Арк. 36–36 зв.

³² Реабілітовані історією. Херсонська область. Ред.-упоряд.: А.Е. Вірлич. Херсон: ВАТ «Наддніпряньська правда», 2005. С. 779.

ДОВІДКА

Згадану антибільшовицьку виставку представники ГКХ та «Просвіти» намагалися організувати ще на поч. 1942 р., потім у травні–червні 1942 р. Однак відповідні органи німецької окупаційної влади дозволу на це не давали. Анонсований захід декілька разів змінював свою назву. Спочатку виставку нарекли «Геть більшовизм!», потім «Україна під советським ярмом!», з часом – «Україна у советському ярмі!» Навіть після отримання згоди дату відкриття виставки декілька разів переносили. Дедлайн було призначено на 24 жовтня 1942 р. – річницю визволення Харкова від радянської влади. Врешті-решт виставку під назвою «Україна у ярмі большевизму» було відкрито 1 листопада 1942 р. в Домі української культури харківським відділом Пропаганда-Штафель У-3, при безпосередньому кураторстві німецького архівіста, доктора **Георга Вінгера (1895–1961)**³³.

Вдруге експозицію виставки було продемонстровано у приміщенні харківської «Просвіти», яка знаходилась в тому ж самому будинку, де перебував німецький відділ Пропаганда-Штафель. На превеликий жаль, поки що ми володіємо лише загальним описом її основних частин, побіжно описаних репортером газети «Нова Україна», і короткими свідченнями окремих осіб, дотичних до її створення та проведення³⁴.

Примітно, що аграрна експозиція виставки (попри покази під час слідства самого С. Соснового) не включала прямих матеріалів про Голодомор 1932–1933 рр.³⁵

Водночас, з 13 вересня 1942 по 24 січня 1943 рр. на шпальтах щотижневих номерів газети «Нова Україна» було опубліковано сім статей Степана Соснового, одна з яких складалася з двох частин³⁶. Надруковані матеріали були частинами втраченого авторського фундаментального наукового рукопису «Що дали большевики українському селянству». Ми припускаємо, що ця праця, імовірно, була знищена самим автором, адже її матеріали, у разі повернення радянської влади, становили загрозу його життю. Вочевидь публікація вищезгаданих статей була своєрідною формою ідеолого-пропагандистського супроводу, коментованою рекламою виставки «Україна у ярмі большевизму». У своїх статтях Сосновий як досвідчений статист зробив спробу комплексного аналізу процесу одержавлення аграрного сектору економіки в УСРР, піддавши нищівній критиці політику більшовиків на селі. Критикуючи колективізацію, Сосновий залишався прихильником розвитку середняцьких господарств, у контексті створення сприятливих умов для розвитку селянської кооперації. На його думку, така політика була цілком реальною альтернативою жорстким централізаторським заходам примусової сталінської колективізації.

Серед газетних публікацій С. Соснового особливу увагу заслуговує його узагальнююча стаття «Правда про голод на Україні в 1932–1933 роках», яку було надруковано у щоденному номері газети «Нова Україна» 8 листопада 1942 р. – через тиждень після проведення вищезгаданої антирадянської виставки³⁷. У ній автор доводить, що голод, організований більшовиками в Україні, був штучним. Його мета полягала в бажанні Кремля примусити українських селян працювати в колгоспах. У цій статті С. Сосновий розрахував співвідношення між врожайністю (валовим збором злакових культур) та зерновими потребами населення України. Таким чином, за логікою дослідника, концепція голоду – це акт геноциду стосовно українського селянства. Використавши формулу складних відсотків, оперуючи даними перепису жителів радянської України 1926 р. та низки відкритих статистично-економічних збірників 1930-х рр., Сосновий першим із українських науковців зробив спробу приблизного підрахунку жертв голодомору. Згідно з його даними, внаслідок цієї страшної події в Україні померло 4,8 млн. людей, що становило приблизно 18,8% (тобто чверть) тогочасного населення УСРР. Щоб наголосити на масштабності такого розміру втрат для України, він порівняв відсоток втрат населення Індії під час перманентного голоду з 1769 по 1800 рр., із масовими жертвами Першої світової війни 1914–1918 рр., вказуючи, що відсоток втрат населення в Україні протягом 1932–1933 рр. у кількісному співвідношенні померлих до загальної кількості населення був значно вищим,

³³ Біляїв П. Такий є большевизм. *Нова Україна*. 1942. 1 листоп. С. 1–2.

³⁴ АХОУСБУ. Спр. 018987. 164 арк.; АХОУСБУ. Спр. 033708. 139 арк.; Біляїв П. Такий є большевизм...

³⁵ Біляїв П. Такий є большевизм...

³⁶ Сосновий С. Що дали большевики українському селянству. Знищення худоби та засобів виробництва – основи селянської незалежності. *Нова Україна*. 1942. 13 верес. С. 3; Його ж. Що дали большевики українському селянству. Організація голоду, як засобу тероризувати селянство та примусити його працювати в колхозах. *Нова Україна*. 1942. 20 верес. С. 3; Його ж. Що дали большевики українському селянству. Організація голоду, як засобу тероризувати селянство та примусити його працювати в колхозах. (Закінчення статті про голод 1932–1933 рр.). *Нова Україна*. 1942. 27 верес. С. 3; Його ж. Правда про голод на Україні в 1932–1933 рр. *Нова Україна*. 1942. 8 листоп. С. 3; Його ж. Що дали большевики українському селянству. Советські МТС – знаряддя закріпачення селянства. *Нова Україна*. 1942. 29 листоп. С. 3; Його ж. Що дали большевики українському селянству. Створення великого механізованого господарства та якою ціною воно відбулося. *Нова Україна*. 1943. 29 Січ. С. 3.

³⁷ Сосновий С. Правда про голод на Україні в 1932–1933 рр. *Нова Україна*. 1942. 8 листоп. С. 3.

аніж в Індії та світі загалом після Першої світової війни³⁸. Де-факто Степан Сосновий був фундатором кліометричного методу аналізу Голодомору 1932–1933 рр., статистичні показники якого в подальші роки стануть науково-теоретичним підґрунтям уточнення та спростування загальних демографічних втрат України за роки колективізації.

Наголошуючи на масштабах таких втрат для України, він вираховував щоденну, щогодинну, щохвилинну та щосекундну динаміку смертей внаслідок жорстокого вбивства голодом. Ці розрахунки й у наш час не втратили наукової актуальності. Звинувачуючи тоталітарний режим, Степан Сосновий вказував, що влада всіляко приховувала факт голоду і не зробила абсолютно нічого, щоб допомогти вмираючому українському народу. Це останнє твердження підсилене персональним тавруванням Й. Сталіна, якого Сосновий, не соромлячись, назвав «ненажерливим кровопивцею», «кровожерливим псом» та «найбільшим злочинцем у світі»³⁹.

У 1943–1944 рр. стаття С. Соснового «Правда про голод 1932–1933 рр. на Україні» була передрукована деякими окупаційними газетами. До середини минулого століття історико-демографічне дослідження С. Соснового не було відоме широкому загалу за межами України. І лише 2 і 5 лютого 1950 р. його надрукувала емігрантська газета «Українські вісті», яка виходила в німецькому місті Новий Ульм, що був осередком українців, які отримали статус переміщених осіб⁴⁰. Того ж року стаття С. Соснового про голод 1932–1933 рр. вийшла окремою брошурою, що є свідченням визнання українською діаспорою позиції вченого⁴¹. У 1953 р. в скороченому вигляді її статистичні фрагменти будуть надруковані в англійському перекладі в першому томі збірника документів і свідчень про масове знищення українського селянства наприкінці 1920-х – на початку 1930-х рр. під назвою «The Black Deeds of the Kremlin»⁴².

Кількісні показники жертв Голодомору 1932–1933 рр., визначені Степаном Сосновим, буде використовувати і його рідний брат Тимофій, який після еміграції до США стане одним із провідних дослідників демографічних втрат у СРСР довоєнної та повоєнної доби⁴³. Згодом математичні дані жертв голодомору, визначені Степаном Сосновим, будуть використані українськими дослідниками й політиками. Так, тодішній віце-прем'єр-міністр України **Микола Жулинський (н. 1940 р.)** під час конференції з нагоди 60-річчя Голодомору назвав цифри втрат від голоду – прямих (4,8 млн. осіб) і сукупні (7,5 млн. осіб), хоча останню цифру харківський агроном-економіст розрахував у проміжку з 1926 до 1939 рр.⁴⁴ Досить довгий час ці дані були майже канонічними, але в останні роки окремими дослідниками піддаються науковій критиці⁴⁵.

Складно сказати, чи був Степан Сосновий ініціатором цих публікацій, і чи власні науково-статистичні напрацювання (можливо, матеріали не захищеної в 1930-ті рр. дисертації) були використані ним в процесі написання вищезазначених статей. Адже, як відомо, у роки окупації подібні кроки могли бути здійснені лише з дозволу німецької адміністрації та спецслужб Третього Рейху. У цьому контексті виникає гіпотетична ймовірність так званого «німецького сліду» теми українського Голодомору 1932–1933 рр. Водночас відсутність в експозиції вищезгаданої виставки та в текстах харківських шкільних навчальних програм 1942–1943 н.р. з рідної історії факту Голодомору свідчить про індиферентне ставлення німців до цього страшного епізоду української минувшини⁴⁶.

В лютому–березні 1943 р. С. Сосновий був змушений переїхати до Києва. Це було пов'язано з третьою спробою Червоної Армії захопити Харків. При цьому сім'я Степана Миколайовича перебувала в місті. У Києві Сосновий мешкав на вулиці Львівській, винаймаючи квартиру у незнайомій йому киянки, прізвище якої він не запам'ятав.

Напередодні остаточного визволення Харкова у липні 1943 р., на той момент не працююча дружина Соснового, разом з двома синами евакуювалась до Києва потягом, з першою хвилею співробітників ХОЗУ. Після повернення з Німеччини, до Києва приїхав і

³⁸ Там само.

³⁹ Там само.

⁴⁰ Сосновий С. Правда про голод на Україні в 1932–1933 рр. *Українські вісті*. 1950. 2 лют. С. 3; Його ж. Правда про голод... 5 лют. 1950.

⁴¹ Сосновий С. Правда про голод на Україні 1932–1933. Новий Ульм, 1950.

⁴² Semen Pidhainy. The Black Deeds of the Kremlin: A White Book. Vol. 1. Book of Testimonies. Ed. Semen Pidhainy. Toronto: Ukrainian Association of Victims of Russian Communist Terror, 1953.

⁴³ Sosnovy T. The Soviet Urban Housing Problem. *American Slavic and East European Review*. Vol. 11. № 4. P. 288–303; Долина П. Організована голодова катастрофа на Україні.

⁴⁴ Голодомор 1932–1933 рр. в Україні: причини і наслідки. Міжнародна наукова конференція.

⁴⁵ Кульчицький С. Голодомор 1932–1933 рр. як геноцид: труднощі усвідомлення. Київ: Наш час, 2007; Левчук Н. До питання про «старі» і «нові» підходи до оцінки втрат населення України внаслідок голодомору 1932–1933 рр. *Український історичний журнал*. 2018. № 2.

⁴⁶ Салтан Н., Салтан О. «Історія Русі-України має відношення до московської, не більше ніж історія Англії до історії США». Проекти програм з рідної історії, для народних шкіл Харкова на 1942–1943 навчальний рік *Сіверянський літопис*. 2019. № 2 (146). С. 115–131.

Степан Миколайович. Через деякий час Соснові перебрались до Трансністрії у м. Янівка Одеської обл. Шукаючи роботу, Сосновий запропонував керівництву райцентру свої послуги, підтвердивши документально професійний досвід та кваліфікацію. Його призначили комунальним агрономом Янівської претури, де він пропрацював із листопада 1943 й до кінця березня 1944 рр.

У зв'язку з наближенням Червоної Армії, у кінці березня 1944 р. Сосновий разом із сім'єю переїхав до Ізмаїльської обл., де опинився в Бородинському таборі для евакуйованих. Не бажаючи виконувати другорядну роботу, він попросив начальника табору призначити його на посаду, яка б відповідала набутій кваліфікації. Так Сосновий знову став агрономом і займався апробацією сільгоспкультур, збиранням насіння буркуна й кукурудзи. Не маючи наміру евакуюватись до Німеччини (у зв'язку із тяжкою хворобою дружини, яка на той момент була прикута до ліжка), Степан Миколайович із сім'єю переїхав до с. Фріденсталь (нині – с. Мирнопілля Арцизького р-ну Одеської обл.), де з 30 серпня 1944 р. й до моменту арешту працював агрономом зернових культур у Арцизькому районному відділі сільського господарства.

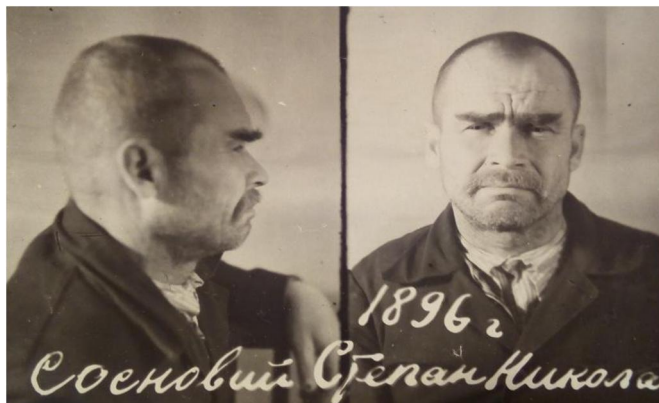
Після завершення німецько-радянської війни Сосновий залишився в УРСР. Він не переховувався, але в автобіографічній довідці приховав факт співпраці з німцями й роботу на відповідальній посаді в часи окупації Харкова. Як зазначалося вище, інтерес радянських правоохоронних органів до особи колишнього голови економіко-статистичного відділу виник у зв'язку з проведенням розслідування в справі вищезгаданого Д. Нікітенка, арештованого співробітниками Харківського обласного Управління НКДБ 28 червня 1944 р. Утім не можна виключати зацікавленість радянських спецслужб особою Степана Соснового після подання 13 грудня 1944 р. в газеті «Воля народу» оголошення про пошук його рідним братом⁴⁷. Окрім того, ще в процесі слідства в справі Дмитра Нікітенка, прізвище Соснового як «німецького запродавця» було виділено в окреме провадження з метою ймовірного виявлення його перебування. Як наслідок: 21 лютого 1950 р. співробітниками Одеського обласного Управління МДБ Степана Миколайовича було заарештовано.

У ході дізнання радянські каральні органи «зламали» арештанта, змусивши його свідчити проти рідного брата Тимофія, погодитись із усіма звинуваченнями, визнати на суді свою провину та відмовитись подавати касаційний позов до Верховного Суду УРСР. Після нетривалого розслідування, 27 травня 1950 р. обласним судом Ізмаїльської області на підставі ст. 54-3, 54-10 ч. П та 54-11 КК УРСР з санкції ст. 54-2 КК УРСР, звинуваченого у антирадянській діяльності Степана Соснового було засуджено до 25 років виправно-трудових таборів з пониженням у правах строком на 5 років та повною конфіскацією майна. Йому інкримінували: колабораціонізм, членство у націоналістичній організації «Прогрес», надання матеріалів при організації виставки «Україна у ярмі большевизму» та написання 5 статей антирадянського змісту у окупаційній газеті «Нова Україна»⁴⁸.

При цьому ще раз варто зауважити, що приналежність Соснового до членства в ОУН(м) радянськими слідчими доведена так і не була, а його зв'язок з В. Доленком радянські слідчі чомусь не відпрацювали.

Покарання Степан Миколайович відбував у виправному таборі п/с 06256/12, розташованому неподалік залізничної станції Шексна Вологодської області. Перебуваючи в ув'язненні, автор наукової концепції Голодомору неодноразово звертався до правоохоронних органів УРСР із проханням переглянути його справу й пом'якшити вирок Одеського суду, адже свої зізнання він зробив, не витримавши побоїв і тортур радянських каральних органів. Однак прокурори й судді сталінської доби вважали Соснового винним.

У часи хрущовської «відлиги» урядова комісія переглянула вирок карної справи Степана Соснового. У результаті: йому було скорочено термін ув'язнення до 6 років, відтак

Сосновий під час слідства
Дактилокартка з карної справи № 022649. Світлина 1950 р.

⁴⁷ Розыски. *Воля народа*. 1944. 13 декабря. № 9. С. 6.

⁴⁸ АООУСБУ. Спр. 022649. Арк. 109–110.

28 серпня 1956 р. він вийшов на волю. Після звільнення Степан Миколайович оформив інвалідність і оселився в селі Павлівка Арцизького району Одеської області. На той момент його дружина – **Марія Дербек (1899–1950(?))** – вже померла. Відповідно до останніх даних Арцизького РАЦСу, 20 жовтня 1956 р., у віці 62-х років С. Сосновий одружився вдруге на **Поремській Єфросинії Кирилівні**. Незабаром подружжя, разом з одним із синів Степана Соснового, переїхало до Києва⁴⁹. Постановою Верховної Ради УРСР від 11 квітня 1958 р. пониження в правах стосовно нього було скасовано, а судимість знято.

Згідно актового запису про смерть за № 452, складеного Печерським районним у місті Києві відділом державних актів реєстрації цивільного стану Головного територіального управління юстиції: Сосновий Степан Миколайович помер 26 березня 1961 р. на 66-му році життя.

У результаті перегляду архівної кримінальної справи С.М. Соснового за № 022649 від 4 травня 1999 р. тодішній головний прокурор Одеської обл. **Михайло Косюта (н. 1951 р.)** визнав його обґрунтовано засудженим та таким, що не підлягає реабілітації⁵⁰.

Таким чином, здійснене нами наукове розслідування дозволило виявити та ідентифікувати особу Степана Миколайовича Соснового, який першим дослідив причини та сутність подій Голодомору 1932–1933 рр., окресливши імовірні параметри демографічних втрат населення України. Риси його біографії є свідченням непростого й тернистого шляху людини, непримітна діяльність якої вписала її до скрижалей української історії. Життєві обставини змусили його перейти з позицій лояльних до радянської влади на позиції непримиренного антикомуніста. Зазначимо, що ця метаморфоза відбулася ще в довоєнний період. Саме під час німецької окупації Харкова організаторський, науковий і творчий таланти Степана Соснового проявили себе вповні. Його участь в організації антибільшовицької виставки, а головне – серія статей, присвячених критиці сталінської політики колективізації та аналізу подій Голодомору, заклали підвалини вивчення та дослідження цього історичного явища в подальші десятиліття.

References

- Golodomor 1932–1933 rr. v Ukraini: prychny i naslidky [The Holodomor of 1932–1933 in Ukraine: causes and consequences]. *Mizhnarodna naukova konferenciya. 9–10 veresnya 1993 r.: materialy – The international scientific conference. 9–10 of September 1993: works*. Vidp. red.: S. Kulchyckyj. (1995). NAN Ukrainy. Instytut istoriyi Ukrainy – NAS of Ukraine. The institute of the history of Ukraine. Kyiv, Ukraine.
- Kulchytskyi, S. (2008). Holodomor 1932–1933 rr. yak henotsyd: trudnoshchi usvidomlennia [Holodomor 1932–1933 like genocide: difficulties to understand]. Nash chas – The present times. Kyiv, Ukraine.
- Levchuk, N. (2018). Do pytannia pro «stari» i «novi» pidkhody do otsinky vtrat naseleння Ukrainy vnaslidok holodomoru 1932–1933 rr. [To the question about «old» and «new» approaches to estimating the loss of the population of Ukraine caused by the Holodomor of 1932–1933]. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal – Ukrainian Historical Journal*. 2. P. 179–193.
- Saltan, N.M., Saltan, O.M. (2019). «Istoriia Rusy-Ukrainy maie vidnoshennia do moskovskoi, ne bilshе nizh istoriia Anhlії do istorii SShA». Proekty prohram z ridnoi istorii, dlia narodnykh shkil Kharkova na 1942–1943 navchalnyi rik [«The history of Russia-Ukraine is related to the Moscow history, no more than the history of England to the history of the United States». Projects of programs on native history for public schools of Kharkiv for 1942–1943 academic year]. *Siverianskyi litopys – Severyanskyi chronicle*. Iss. 2 (146). P. 115–131.
- Serhiichuk, V. (2005). Ukrainskyi zdvyh: U 5 t. [Ukrainian shift: In 5 v.] V. 5. Naddnpianshchyna. 1941–1955. Ukr. Vyd. Spilka – Ukrainian Publish Union. Kyiv, Ukraine.
- Shevelov, Yu. (Yu. Sherekh). (2017). Ya – mene – meni... (i dovkruihy): Spohady. 1. V Ukraini [I – me – for me ... (and around): Memories. 1. In Ukraine]. Vyd.: O. Savchuk. Kharkiv, Ukraine.
- Skorobohatov, A. (2004). Kharkiv u chasy nimetskoї okupatsii 1941–1943 rr. [Kharkiv during the German occupation of 1941–1943]. Prapor – The flag. Kharkiv, Ukraine.
- Solovei, O.D. U Prosviti i navkolo [In the Prosvita and around]. *Ukrainskyi zasiv – Ukrainian so-wing*. Ch. 1 (5). P. 36–47.
- Solovij, D. (2005). Skazaty pravdu: try praci pro golodomor 1932–1933 rr. [To tell the truth: three works on the Holodomor of 1932–1933]. Za red. Yu. Shapovala, O. Yurenko. Kyiv–Poltava, Ukraine.
- Ukrainska intelihtentsiia i vlada: Zvedennia sekretnoho viddilu DPU USRR 1927–1929 rr. [Ukrainian intelligentsia and power: Construction of the secret department of the DPU USRR 1927–1929]. Uporiadn.: V.M. Danylenko. (2012). Tempora – Tempora. Kyiv, Ukraine.

⁴⁹ Арцизький відділ державної реєстрації актів цивільного стану у Болградському р. Одеської обл. Південного міжрегіонального управління міністерства юстиції. Довідка № 192/66-18 Арцизького райвідділу державної реєстрації актів цивільного стану від 8 лютого 2019 р., надіслана на запит к. і. н., доц. Салтана Олександра Миколайовича, щодо сприяння у пошуку відомостей про смерть харківського агронома-економіста Соснового Степана Миколайовича та долю членів його родини (рукопис). Арцизьк, 2019. С. 1.

⁵⁰ АООУСБУ. Спр. 022649. Арк. 135.

Салтан Олександр Миколайович – кандидат історичних наук, доцент, викладач історії Харківської державної гімназії-інтернату з посиленою військово-фізичною підготовкою «Кадетський корпус» (вул. Полтавський шлях, 192, м. Харків, 61098, Україна).

Saltan Olexandr M. – Ph.D. in Historical Sciences, Associate Professor. The teacher of history of the Kharkiv State Gymnasium-Boarding School with enhanced military and physical training «Cadet Corps» (192 Poltava Way Str., Kharkiv, 61098, Ukraine).

E-mail: saltan.olexandr@gmail.com

STROKES OF THE BIOGRAPHY OF STEPAN SOSNOVY – THE FIRST UKRAINIAN RESEARCHER OF EVENTS HOLODOMOR 1932–1933

Among the large number of researchers of the Holodomor of 1932–1933, a special place is occupied by the figure of Stepan Mykolayovich Sosnovy, whose biography became known to the general public thanks to many years of research by the author of this article. **The purpose of the article.** Through a comprehensive study and analysis of a large array of historical sources, to explore the life and socio-political activities of Kharkiv economist Stepan Sosnovy, who was the first to apply a scientific approach to studying the events of the Holodomor of 1932–1933. **The research methodology** is determined by the selection and optimal combination of a number of research methods, in particular: biographical, chronological, subject-logical, analytical, etc. **The novelty of the work** is that for the first time in domestic historical science an attempt was made to comprehensively study the life of Stepan Sosnovy, whom modern historians and demographers refer to as early apologists in studying the genocide of the Ukrainian peasantry during Stalin's collectivization. **Conclusions.** This man's biography is full of dramatic episodes in which he managed to change professions, adapt to the variability of historical events and simply survive. His life can be divided into three stages: pre-war, occupation and post-war. The first stage is characterized by productive scientific and creative activity, which was interrupted as a result of the loud expulsion of the scientist from the Kharkiv Land Management Institute. It is probable that his worldview and attitude to the Soviet government also changed then. Manifestation of hidden anti-Soviet positions was his short but vivid research activities during the Nazi occupation of Kharkiv. It was during this period that the «Nova Ukraina» newspaper published his articles in which the author subjected the Stalinist agrarian revolution in Ukraine to devastating criticism, which ultimately led to the tragic events of the Holodomor. The third – the postwar stage of life, includes subperiods: before and after arrest. It should be noted that after serving his sentence and amnesty, Sosnovy became a completely different person who never criticized the Soviet system. Despite the fundamentality of this study, the biography of Stepan Sosnovy contains a number of white spots, the presence of which opens for historians new directions in the study of his life.

Key words: agronomist-economist, Holodomor, demographic losses, criminal case, German occupation.

Дата подання: 20 грудня 2021 р.

Дата затвердження до друку: 20 січня 2022 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Салтан, О. Штрихи біографії Степана Соснового – першого українського дослідника подій Голодомору 1932–1933 рр. *Сіверянський літопис*. 2022. № 1. С. 159–169. DOI: 10.5281/zenodo.6768315.

Цитування за стандартом APA

Saltan, O. (2022). Shtrykhy biohrafii Stepana Sosnovoho – pershoho ukrainskoho doslidnyka podii Holodomoru 1932–1933 rr. [Strokes of the biography of Stepan Sosnovy – the first Ukrainian Researcher of events Holodomor 1932–1933]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 2022, 1, P. 159–169. DOI: 10.5281/zenodo.6768315.

